

ՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ
(ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՎԱՐԿ)

Վրաստանում քրիստոնեության քարոզիչներ և համայնքներ հայտնվել են դեռևս I-II դարերում, սակայն որպես պետական կրոն այն դարձավ IV դարի առաջին կեսում միայն: Քրիստոնեության առաջին քարոզիչները Վրաստանում թեև համարվում են Անդրեաս առաքյալը և Միմոն Քանանացին¹, սակայն Վրաստանում քրիստոնեության հաղթանակը վերագրվում է IV դարում ս. Նիկոյի² ջանքերին: Ա. Նիկոյին հաջողվում է իրականացնել իր առաքելությունը, հատկապես Միրան թագավորի (265-342 թթ.) հետ կապված դեպքից հետո, երբ արքան որսի պահին նեղն էր ընկել, օգետության կանչել քրիստոնյաների Աստծուն և փրկվել: Որսից վերադառնալուն պես Միրան թագավորը իր ընտանիքի հետ քրիստոնեություն է ընդունում³: Հարկ է նշել, որ Վրաստանի քրիստոնեական դարձի հարցում տեսակետները բաժանվում են: Վրաստանի քրիստոնեացումը վերագրվում է նաև Գրիգոր Լուսավորչին⁴, Բարդուղիմեոս⁵ առաքյալին, իսկ վրաց թագաժառանգ, հետագայում Մայումի եպիսկոպոս, Պետրոս Իրերիացու վարքում առաջին քրիստոնյա արքա հիշատակվում է ոչ թե Միրիան կամ Միրան, այլ Բակուր կամ Բակար թագավորը: Կարծիքների զանազանությունը ամրապնդվում է ակադեմիկոս Ն. Մառը. «Բազմացել Վրաստանում մի տեղում չէ, որ ծագել է քրիստոնեության

¹ <http://georgia.orthodoxy.ru/index.php?cat=history>

² Նիկո կամ Նունե տե'ս՝ Մուրադեան Պ., Վրաց եկեղեցին (Պատմամշակութային համառոտ ակնարկ), «Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա, Մխիթարեան Հրատարակչատուն, 2000, էջ 289-291:

³ Скупрат К. Е., История поместных православных церквей, М., Русские огни, 1994, с. 19-21.

⁴ Марр Н. Я., Исторический очерк грузинской церкви с древнейших времен (к вопросу об афтокефалии грузинской церкви), «Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառ», Ե., 2005, էջ 172:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 171-173:

լույսը. Վրաստանի տարբեր ցեղեր տարբեր լուսավորիչներ են ունեցել և Վրաց քրիստոնեական դարձը հետագայի ընդհանրացում է⁶:

326⁷ թ. քրիստոնեությունը հռչակվում է պետական կրոն, իսկ Վրաստանի քրիստոնեացման գործը շարունակվում է Միրանի հաջորդած Բակար արքայի օրոք⁸: Միրանի օրոք Վրաստանում կառուցվում է քրիստոնեական առաջին եկեղեցին՝ Սցխեթի Ս. Փրկչի եկեղեցին: Բակար թագավորի օրոք հիմնվում է Օիլկանյան թեմը: Վախթանգ Գորգասալ թագավորը (466-499 թթ.) վերակառուցում է Սցխեթի 12 առաքյալների տաճարը, նրա օրոք է կառուցվում Միոնի տաճարը՝ մայրաքաղաքը Սցխեթից Տփղիս տեղափոխելուց հետո: Ըստ վրաց պատմիչների՝ Վախթանգ Գորգասալի օրոք են բացվում 12 եպիսկոպոսական թեմերը: VI դարում Վրաստանում մի շարք եկեղեցիներ են կառուցվում, հիմնվում է Պիցունդայի արքեպիսկոպոսական թեմը: V դարի վերջում եպիսկոպոսական թեմերի քանակը հասել էր 23-ի, իսկ VI դարում գոյություն ունեւ 35⁹ թեմ, որը, իհարկե, վկայում է երկրում վրաց եկեղեցու հաստատապես արմատավորվելու փաստը:

Վրաց ուղղափառ եկեղեցին (սաբարտველოს სამოციქულო ავტოკეფალური მართლმადიდებელი ეკლესია) հնագույն եկեղեցիներից մեկն է, մյուս ուղղափառ եկեղեցիներից տարբերվում է ծիսակարգային օրենքների կիրառման որոշ տարբերություններով: Մինչև V դարի առաջին կեսը վրաց ուղղափառ եկեղեցին ենթակա է եղել Անտիոքի պատրիարքարանին¹⁰, դրանից հետո Վախթանգ Գորգասալի ջանքերով այստեղ հիմնվում է կաթողիկոսի ինստիտուտ¹¹, իսկ արդեն 11-րդ դարում ձեռք է բերում լրիվ ինքնուրույնություն՝ ավտոկեֆալիա: Վրաց եկեղեցին ունեցել է միաժամանակ երկու կաթողիկոս՝ Սցխեթում և Աբխազիայում (բիչվինտյան կաթողիկոսություն): Աբխազական կաթողիկոսարանը մինչև XV դարը

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 172:

⁷ <http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/page2856.htm>

⁸ Скупрат К. Е., նշվ. աշխ., էջ 19-21:

⁹ Марр Н. Я., Исторический очерк грузинской церкви ..., էջ 180:

¹⁰ Блохин В. С., История Поместных Православных Церквей, Екатеринбург, 1994, էջ 92:

¹¹ http://www.patriarchate.ge/?action=mnishv_tarig

ենթակա էր Մցխեթի կաթողիկոսարանին, սակայն դրանից հետո անկախանում է: Վրաց եկեղեցին ուներ տնտեսական մեծ կարողություն: Եկեղեցուն էին պատկանում լայնատարած հողային կալվածքներ, գյուղեր՝ իրենց կցված ճորտ գյուղացիներով հանդերձ, վաճառականներ, արհեստագործներ, բազմաթիվ ծխեր Վրաստանի տարբեր քաղաքներում: XII դարի վերջում և XIII դարի սկզբին Մցխեթի կաթողիկոսարանը ուներ հարյուրից ավելի գյուղ¹²: Արդեն XIV դարի վերջում Մցխեթի կաթողիկոսության տնտեսական կարողությունն ավելի է աճում: 1392 թ. Մցխեթի կաթողիկոսության տիրույթների և ունեցվածքի իմունիտետի վերաբերյալ հրովարտակի մեջ թվարկվում են կաթողիկոսության կալվածքներն ու սեփականության այլ տեսակները, որի չափերից կարելի է եզրակացնել, թե ինչպիսի տնտեսական կարողություն ուներ վրաց եկեղեցին: Այսպես՝ Թիֆլիսում Մցխեթի կաթողիկոսությանն էր պատկանում եկեղեցին և տիրական տունը, առևտրականներ և կրպակներ, մաքսահարկեր, տուրքեր, ապա Հավլաբարի վանքը իր տիրույթներով և Հավլաբարի մերձափնյա դաշտով, Քուռ գետի ավի բնակավայրերն ու ձկնորսությունը, Ախալուբանի Թիֆլիս քաղաքում իր առևտրականներով և Կրցանիսի բնակավայրը:

Կաթողիկոսությանն էին պատկանում Շինդիսի և Շավկիսի բնակավայրերը մինչև Կոջորի սահմանները մի կողմից, և մյուս կողմից մինչև Թելեթի սահմանները, երկրորդ Շավկիսին Մախրազաջի և Խեկորձիի հետ, Մեթեխիում բոլոր ագարակները, Դիդուխում՝ գյուղացիները, կալվածքները, խաղողի այգիները, Լիսիում հինգ գյուղական ծուխ, Ցին-ուբանի, Քուբնի, Ուպիտի, Թելթանի Չաղլանի, Պապանի բնակավայրերն ու Սաթովլե լեռը և Վրաստանի տարբեր շրջաններում նս հարյուր հիսունից ավելի բնակավայրեր, ինչպես նաև Արմազի վանքը՝ ամրոցի, հարկահավաքության հետ, Աթենիի եկեղեցին և ամրոցը՝ գյուղացիների, ագարակների հետ մեկտեղ, Սիոնի մյուս կողմում գտնվող և Գեորգիի վանքը իր նվիրատվություններով, Թուխարիում առաքյալների վանքն ու Աշոտ Կյուրոպաղատի գերեզմանը, Մխալտա և /Գ/որմակե բնակավայրերի հետ, Դավթի

¹² Бердзенишвили Н., Очек из истории развития феодальных отношений в Грузии, Тбилиси, изд. Груз. АН СССР, 1938, с. 4.

գերեզմանը, Արտանուջի ամրոցն իր հարկերով, կենսատու որթի խաչը Սարկինե անապատը, տաճարը, Ուփլիս-ցիխե բնակավայրը վանքի և ամրոցի հետ, Վիրշի վանքը, Կացխի վանքն ու Ռաքվիլա բնակավայրը, Զուարի վանքը, Իորի Միոնի վանական համալիրն ու մյուս վանքերը, անձավները, Դոդոս-Ռքա վանքն ու անապատն իր եկամուտներով, Վարցանի Աստվածամոր տաճարը, Բոչորմա վանքը էրցոյում և այլն:

Բնակավայրերում, ամրոցներում ունեցած հպատակներից բացի Մցխեթի կաթողիկոսությունն ուներ իրեն պատկանող ծխեր այլ քաղաքներում և բնակավայրերում, այսպես՝ Գանուխիում 80 ծուխ գյուղացի, Բազարիի 27 տուն հայ և հրեա վաճառական, Ջեմո Անտրապիում 20 ծուխ, Ախթալայում 10 տուն հայ՝ իրենց կալվածքներով և թամդայի վճարումով, Օրխեվիում 10 ծուխ, Փիչխտանիում 5 ծուխ, Շալաուրիում՝ 8, Չաղնակորնում 13 ծուխ՝ Անեշի բնակավայրի և վանքի հետ¹³...: Վերը թվարկված ամբողջ այս կարողությունը հետագա դարերի ընթացքում նվազում կամ ավելանում էր, իսկ այս կարողությունն իր հերթին Մցխեթի կաթողիկոսությանը գորեղ ֆեոդալների շարքում դասվելու հնարավորություն էր ապահովում, և հարկ է նշել, որ մյուս վանքերը և թեմերը նա իրենց հերթին ունեին բավական ընդարձակ հողեր և կարողություն՝ արքաների կողմից նվիրատվության տեսքով ստացած կամ այլ միջոցներով ձեռք բերված: Այսպես, Գելաթի վանքին Թամար թագուհին որպես նվիրատվություն հատկացնում է Արզվեթիում Կավախ-ձեի ճորվիլա կալվածքը՝ իր դաշտերով, սարերով, անտառներով, աղբյուրներով, այրադացով, և հավիտյան այս կալվածքը Գելաթի վանքին պատկանող մյուս կալվածքների պես ազատում է բոլոր հարկերից¹⁴: Գեորգի IV Լաշայի հրովարտակով հոգուտ Շիո-Մղուիմե վանքի Ագարա բնակավայրից և Մղուիմեից գանձվող անասնահարկը հանվում է, ինչպես նաև վանքին է զիջվում գյուղացիների կոռ աշխատանքները¹⁵: Թամար թագուհու հրամանով Շիո-Մղուիմե վանքին, անապատին ջուր մատակարարելու համար Մղուիմե

¹³ „Грузинские документы IX-XV вв.“, перевод и комментарии С. С. Какабадзе, М., 1982, էջ 100-117:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 56-58:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 68-71:

վանական համալիրին է նվիրվում աղբյուր կամ ջրանցք իր տիրոջ՝ Կոստանձեի, նրա երկու ծխի և հողի հետ մեկտեղ ծառայելու վանքին¹⁶։ Հարկ է նշել, որ վրաց ուղղափառ եկեղեցին ճորտեր ուներ նաև ինչպես Արևելյան, այնպես և Արևմտյան Վրաստանի քաղաքներում։ 1783 թ. անցկացված մարդահամարի տվյալներով միայն Մցխեթի կաթողիկոսարանը թիֆլիսում ուներ 198 տուն ճորտ, Սիփնի եկեղեցին՝ 59 տուն, Ռուսթավի կաթեդրալ տաճարը՝ 18 տուն, Մանգլիսի եկեղեցին՝ 10 տուն։ Բացի Մցխեթի կաթողիկոսությունից մնացած վրացական եկեղեցիները միասին թիֆլիսում ունեին 167 տուն ճորտ։ Թիֆլիսում ճորտեր ուներ նաև հայ եկեղեցին։ Էջմիածնի եկեղեցին¹⁷ այստեղ ուներ 49 տուն ճորտ, ճորտեր ունեին նաև հայոց մյուս եկեղեցիները՝ Հաղպատի, Մուղնու, Մուրք Նշանի և այլն։ Նվիրաբերում էին եկեղեցուն նաև դրամ, կրպակներ, այգիներ, շինություններ, որպես բարեգործություն վերանորոգում վանքերը և այլն¹⁸։

Եկեղեցին ճորտեր ձեռք էր բերում ինչպես արքայի կամ խոշոր ֆեոդալների կողմից արված նվիրատվությունների միջոցով, այնպես և իր միջոցներով։ Ինչպես նաև բազմաթիվ են դեպքերը, երբ մարդիկ ինքնակամ դառնում էին եկեղեցու ճորտերը։ Դրան նպաստում էր հաճախ այն հանգամանքը, որ եկեղեցին ազատված էր լինում հարկերից և նրա ճորտերը անհամեմատ ավելի լավ վիճակում էին գտնվում։

Եկեղեցու սպասավորների հիերարխիկ կառուցվածքը հայտնի է վրաց թագավորների թագադրման ժամանակ արքայի կողքին ըստ զբաղեցրած պաշտոնի բազմադ հոգևորականների թվարկումից, որտեղ թագավորի աջ կողմում բազմում է Քարթլիի կաթողիկոսը՝ սեկի և բարձի վրա, ձախում չկոնդիդելին՝ սեկի և բարձի վրա, ապա հայոց կաթողիկոսը՝ նույնպես սեկի և բարձի վրա, որից հետո նստում են, բարձի վրա կամ առանց բարձի, մյուս եպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոսները՝ նրանց թվում նաև Վաղարշակերտի

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 62-68։

¹⁷ Месхия III. А., Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1959, с. 149-154.

¹⁸ Март Н. Я., Исторический очерк грузинской церкви ..., էջ 182։

(Ալաշկերտի) եպիսկոպոսը¹⁹: Վրաց եկեղեցու սպասավորների դասը կազմվում էր վրաց ժողովրդի երկու խավերից: Հոգևորականների բարձր խավը կազմվում էր ազնաւորներից²⁰, իսկ գյուղական քահանայական խավը կազմվում էր գյուղացիներից: Ընդ որում գյուղական քահանաները կիսում էին հասարակ ժողովրդի ծանր լուծը, հոգևոր աստիճանը նրանց էական արտոնություն չէր տալիս: Եկեղեցու կալվածքների տնօրինումը կատարվում էր կոլեգիալ ձևով՝ կաթողիկոսի և եպիսկոպոսների գլխավորությամբ և «եկեղեցու բոլոր զավակների ներկայությամբ և կամքով»²¹, այսինքն եկեղեցու առավել բարձրաստիճան ազնաւոր-հոգևորականների խմբի կողմից: Եկեղեցու ունեցվածքը ևս «եկեղեցու բոլոր զավակների ներկայությամբ և կամքով» և մամասախլխսիի (տանուտեր)՝ արքեմանդրիտի²²՝ վանահոր գլխավորությամբ էր տնօրինվում, սակայն այդքան XIII դարից սկսած վանքի սպասավորների համակարգը երկշերտվում է «ավագ» և «կրտսեր» եղբայրների, և դրանից հետո արդեն ունեցվածքի, կալվածքների և այլ հարցերի վերաբերյալ քննարկումների ժամանակ «ավագ» եղբայրներն էին միայն հանդես գալիս մամասախլխսիի հետ ամբողջ եղբայրության անունից:

Վրաց ուղղափառ եկեղեցին կարևոր դեր է խաղացել վրաց ժողովրդի քաղաքական կյանքում: Վրաց արքաները հոգևոր հզոր իշխանությունը արքայական գահին սատար տեսնելու նպատակով մշտապես աջակցել են եկեղեցուն, նվիրատվություններ, արտոնություններ տվել, ազատել հարկերից, անձեռնմխելիության իմունիտետ ընձեռել, վրաց եկեղեցուն է ընձեռնված եղել նաև դատաիրավական գործառույթներ: Ի տարբերություն այլ եկեղեցիների, վրաց ուղղափառ եկեղեցու կաթողիկոսների և բարձրաստիճան հոգևորականության պաշտոնները հաճախ են զբաղեցրել արքայական տան անդամները՝ արքայի

¹⁹ „Грузинские документы IX-XV вв.“, перевод и комментарии С. С. Какабадзе, М., 1982, с. 82-83.

²⁰ Ազնաւորները՝ ազատները, ֆեոդալական բարձր խավի՝ թավադների (თავადო) և մթավարների (მთავარი)՝ իշխանների ենթակայության տակ գտնվող մանր ազնվականության ներկայացուցիչներն էին:

²¹ Бердзенишвили Н., նշվ. աշխ., էջ 4-5:

²² Արքեմանդրիտը ուղղափառ եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականի տիտղոս է: Տե՛ս՝ <http://www.pravenc.ru/text/76536.html>

եղբայրը²³ կամ հորեղբայրը, որը նպատակ ուներ ե ավելի վստահելի հոգևոր առաջնորդ ունենալու²⁴, և հսկողության տակ պահելու եկեղեցին և հոգևոր կյանքը: Մական միշտ չէ, որ արքայական և հոգևոր իշխանությունը գործում էին համերաշխ: Բնութագրական է, որ երբ վրաց արքաները փորձում էին միջամտել եկեղեցու գործերին կամ հարվածում էին եկեղեցու գանձարանին, անմիջապես ընդհարում էր տեղի ունենում: Առաջին խոշոր ընդհարումը, որ մի շարք փոփոխությունների հանգեցրեց, տեղի ունեցավ դեռ Վախթանգ Գորգասաւի օրոք: Երբ Վախթանգը փորձեց վերակազմավորել վրաց եկեղեցին, նրան անմիջապես ընդդիմացավ արքեպիսկոպոս Միքայելը: Կոնֆլիկտը վերաճեց նրան, որ երբ արքան կոացել էր Միքայել արքեպիսկոպոսի փարաջայի փեշը համբուրելու, վերջինս ոտքով հարվածում է արքայի դեմքին: Աքացին այնքան ուժեղ է լինում, որ Գորգասաւը զրկվում է իր մի քանի ատամներից: Դրանից հետո արքան վտարում է Միքայելին երկրից և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին խնդրում Քարթլի ուղարկել Պետրոսին որպես կաթողիկոս՝ Մամուել եպիսկոպոսի և 12 նոր եպիսկոպոսների հետ²⁵:

Մյուս խոշոր ընդհարումը²⁶ տեղի ունեցավ XIII դարում Բասիլի Չկոնդիդելի Ուջարմելիի հողային քաղաքականության արդյունքում: Բասիլի Չկոնդիդելին մծիգնոբարթությունցեսի՝ գանձարանի, ֆինանսների նախարարն էր, որը երկրի տնտեսական ծանր վիճակը փորձում էր շտկել հողային նոր քաղաքականությամբ, որը ենթադրում էր, որ ամեն նորընծա թագավոր գահին նստելուն պես վերահաստատելու էր արքայի կողմից տրվող նվիրատվություններն ու վարձատրությունները նորովի: Դա նշանակում էր, որ եկեղեցին կարող էր կորցնել նվիրատվության տեսքով ստացած իր կալվածքները և գյուղերը: Իսկ Նիկոլոզ կաթողիկոսը այդ ժամանակ հասել էր նրան, որ Վրաստանը նվաճած մոնղոլները ազատել էին վրաց եկեղեցուն՝ այսինքն նաև նրա կալվածքները, հարկերից:

²³ Вахушти Багратиони, История царства грузинского, Тбилиси, Мецниереба, 1976, с. 34.

²⁴ Бахтадзе М. А., Вачнадзе М., Гурули В., История Грузии (с древнейших времен до наших дней), с. 70.

²⁵ Бахтадзе М. А., Вачнадзе М., Гурули В., նշվ. աշխ., էջ 27:

²⁶ Նշվ. աշխ., էջ 70:

Միանշանակ այս բարեփոխումը հարվածելու էր եկեղեցու գանձարանին, հատկապես, որ Դավիթ Ուլու թագավորն արդեն սկսել էր կիրառել այս բարեփոխումը ն սեփականել եկեղեցու հողերը: 1263 թ. գումարվում է եկեղեցական ժողով²⁷, որը արքայից պահանջում է դադարեցնել վանքապատկան հողերի առգրավումը և կասեցնել Ուջարմելիի բարեփոխումը: Արքան տեղի է տալիս, իսկ Բասիլի Ուջարմելին մահապատժի է ենթարկվում որպես քավության նոխազ:

Վրաց ուղղափառ եկեղեցին կարևորագույն դեր է խաղացել երկրի մշակութային կյանքում, նրա ձեռքում են կենտրոնացված եղել երկրի կրթության գործառույթները, վանական համալիրները միաժամանակ հանդիսացել են կրթօջախներ:

GOR MARGARYAN
(IOS)

THE MONASTIC LANDOWNERSHIP IN GEORGIA. (A BRIEF REVIEW)

The Georgian orthodox church is one of the oldest churches. It was founded with the adoption Christianity in the IV century. Christianity has been spread by st. Nino in the IV century. It became a state religion during the government of the king Mirian. The first Georgian church was built during his government in Mtskheth, later a numerous churches were built in Georgia. Since V century the Georgian church submitted to the patriarchate of Antioque. In the V century a patriarch's order was founded by the efforts of the king Vakhtang Gorgassal and the Georgian church an autocephaly in the XI century. The Georgian orthodox church was a big feudal. The church owned many large estates, villages, serves... The Georgian kings and great lords made donation to the Georgian orthodox church. They gave him large estates, villages, serves... Sometimes the church bought itself its own. Among the biggest owners were patriarch's order of Mtskheth, the church of Sion,

²⁷ Маргарян А. Г., К датировке и интерпретации "Типика" Ваханского пещерного монастыря, Кавказ и Византия, т. II, Е., 1980, с. 85.

the Rustavi cathedral. In Georgia some arminian churches had also the property. These churches were Haghpat, Mughny, St. Nshan and etc.

The Georgian orthodox church had also the judicial functions of the country.

The church was engaged in education of the country.